AICHSS 5th INTERNATIONAL CONFERENCE ON HUMANITY AND SOCIAL SCIENCES
March 28 - 30, 2025- MUŞ
ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

OSMANLI METİNLERİNDE GEÇEN KÜHRĀB KELİMESİNİN ANLAMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Dr. Ozan KOLBAŞ
The Ottoman Studies Foundation, ozankolbas@gmail.com -
ORCID NO: 0000-0002-3509-6909

ÖZET

Osmanlı döneminde kaleme alınmış metinlerde kührāb şeklinde okunduğu anlaşılan bir kelimeyle karşılaşılmakta; fakat bu kelimenin ne anlama geldiği konusu bugün için çözümsüz kalmaktadır. Öyleki bu sözcüğün Osmanlı döneminde de tam anlamıyla bilinemediği ve bazı müstensihlerin kafasını karıştırdığı, istinsah edilen metinlerin birbirinden farklı harekeleri vesilesiyle takip edilebilmektedir. Kelimenin genellikle on sekizinci yüzyıl metinlerinde kullanılmış olması ise dikkat çekicidir. Tespit edilebilen ve başvurulan sözlüklerde bu kelimeye dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bu nedenle, şimdiye kadar yayımlanmış metinlerde tam anlamıyla okunamamış, birden farklı şekilde seslendirilmiş, kelimenin yanına soru işareti konularak şüphe barındırdığı ifade edilmiş ve anlamlandırılması hususunda problemlerle karşılaşılmıştır. On yedinci yüzyılda istinsah edilmiş *Kitâb-ı Kıssa-i Elf Leyle*'nin bir nüshası ile *Dîvân-ı Hevâyî*, *Dîvân-ı Lebîb*, *Dîvân-ı Pertev*, *Kıssa-i 'Acîbe-i Cemâl ü Hurşîd*, *Hayrâbâd*, *Münşeât-ı Nâbî*, *Zafer-nâme*, *Seyâhat-nâme*, *Hüsn ü 'Aşk*, *Gülşen-i Zurefâ*, *Târîh-i Âsım* ve halk anlatısı türündeki *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesi bu kelimeyi içeren eserlerden bazılarıdır. Bu tebliğde, bu kelimenin ne şekilde seslendirilmesi gerektiği ve muhtemel manaları üzerinde durulacaktır. Telaffuza dayalı tespit, on sekizinci yüzyıl müelliflerinden Bursalı Mü'min-zâde Ahmed Hasîb'in (ö. 1166/1752-1753) *Kıssa-i 'Acîbe-i Cemâl ü Hurşîd* adlı mesnevisindeki harekelere dayalıdır. Manaya yönelik tespitler ise zikredilen metinlerin karşılaştırılması yoluyla elde edilmiştir. Buna göre; kelimenin Güherāb veya Kührāb şeklinde özel isim olarak kullanıldığı; cins isim olarak ise nüans farkıyla dīv, cinn ve ʿifrīt türünden, hızlı hareket edebilen, birden ortaya çıkabilen, topraktan yaratılmamış olan, korkutucu ve çirkin görünümlü bir varlık grubunu karşıladığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Kührāb, Osmanlı Türkçesi.

1. GİRİŞ

Kührāb (کهراب) kelimesi, tespit edilebilen ve başvurulan sözlüklerde[1] yer almayan, bu nedenle çoğu Arapça, Farsça ve Türkçe sözlük yazarının ıskaladığı anlaşılan; fakat nadiren de olsa

* Bugünlerin unutulmaz anısına, bu tebliğe sunduğu katkılar ve alicenaplığı için saygıdeğer Prof. Dr. Fatma Sabiha Kutlar Oğuz'a…

[1] Müracaat edilen sözlükler için bk. (ʿAfîfî, 1374; Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017; Behār, 1379; Bernardo da Parigi, 2015; Dehkhodâ, 1998; Doktor Hüseyin Remzî, 2018; Güneş, 2020; Ḥüseyin Kāẓım Ḳadrī,

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

çeşitli tarihî metinlerde karşılaşılan bir kelimedir. Metin çalışmalarında sıkça kullanılan temel sözlüklerde ve başvuru kaynaklarında yer almaması, çalıştıkları metinde bu kelimeyle karşılaşan araştırmacıların çözüme ulaşmasını da engellemiştir. Bu nedenle kimi araştırmacılar, farklı şekillerde okuyarak yanına soru işareti koymak durumunda kalmış, kimisi de herhangi bir şüpheye işaret etmeden yeni yazıya aktarmak yolunu tutmuştur. Bu tebliğde, ilgili kelimenin ne şekilde telaffuz edilmesi gerektiği ve muhtemel anlamı veya anlamları üzerinde durulacaktır.

Kührāb kelimesinin geçtiği tespit edilebilen eserler, on beşinci yüzyılda tercüme edilen mütercimi meçhul *Kitâb-ı Kıssa-i Elf Leyle*'nin bir nüshası, *Dîvân-ı Hevâyî*, *Dîvân-ı Lebîb*, *Dîvân-ı Pertev*, *Kıssa-i 'Acîbe-i Cemâl ü Hurşîd*, *Hayrâbâd*, *Münşeât-ı Nâbî*, *Zafer-nâme*, *Seyâhat-nâme*, *Hüsn ü 'Aşk*, *Gülşen-i Zurefâ*, *Târîh-i Âsım* ve halk anlatısı türündeki *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesi şeklinde sıralanabilir. Bu eserlerin dikkat çekici ve ortak yönü, *Kitâb-ı Kıssa-i Elf Leyle* haricindekilerin -ki bu nüsha da on yedinci yüzyılda istinsah edilmiştir- on sekizinci asırda kaleme alınmış eserler veya nüshalar oluşudur.

Bu konudaki ilk problem, kelimenin ne şekilde telaffuz edileceği ve transkripsiyon harflerine aktarılacağıdır. *Kāf* harfinden dolayı ön sesi *k* veya *g* ile telaffuz edilebileceği gibi bu harften sonra gelmesi gereken vokalin nasıl seslendirilmesi gerektiği de muğlaktır. Çeşitli çalışmalarda "kehrāb", "gehrāb", "küh-rāb", "kührāb", "kuhrāb" veya "gührāb" gibi şekillerde okunmuş ve transkripsiyon harflerine aktarılmıştır. Bu konuda, Bursalı Mü'min-zâde Ahmed Hasîb'in (ö. 1166/1752-1753) *Kıssa-i 'Acîbe-i Cemâl ü Hurşîd* adlı eseri fikir vermektedir. Eseri neşredenler, kelimenin geçtiği beyitlerden hareketle olumsuz bir manayı ifade ettiğini, müellif hattı olduğu düşünülen nüshada *g* sesi ve *art damak n*'si için *kāf* harfinin üzerine çoğu zaman üç nokta konulduğunu, şairin "kührāb" kelimesinin yazımında böyle bir tasarrufta bulunmadığını; bu nedenle ön sesinin *k* ile seslendirilmesi lüzumunu ve 2886 numaralı beyitteki harekeler nedeniyle de yuvarlak vokalle okunması gerektiğini belirtmiştir (Bursalı Mü'min-zâde Ahmed Hasîb, 2023, s. 49, n. 19). Nitekim kelime, ilgili beyitte *kāf* harfi ötre ve *hā* harfi cezimli şekilde (كُهْراب) imla edilmiştir. O hâlde, Hasîb'in şahitliği ve vezin zarureti, kelimenin iki heceli olduğunu gösterdiği gibi "kührāb" şeklinde telaffuz edilmesi gerektiğini de ortaya koymaktadır. Fakat ileride görüleceği üzere *Evliyâ Çelebi Seyâhat-nâme*'sinin bir nüshası, aynı şekilde imla edilen kelimenin harekeler yoluyla farklı şekilde okuması gerektiğini belirtir. Ancak, *Seyâhat-nâme*'de geçenin özel isim olma ihtimali de vardır. Diğer taraftan; tespit edilen örneklerin bağlamından hareketle vereceğimiz mana çoğu metne uymakla birlikte, özellikle *Dîvân-ı Lebîb* ve *Kıssa-i 'Acîbe-i Cemâl ü Hurşîd* adlı metindeki bazı örneklerle uymamaktadır. Bu nedenle aynı şekilde yazılan; fakat muhtemelen farklı şekilde telaffuz edilen ikisi cins biri özel isim olmak üzere üç kelimeyle karşı karşıyayız. Bahsedilen iki cins ismin birbiriyle bağlantılı kelime köküne sahip olma ihtimali varsa da bu konuda şimdilik kesin bir hüküm verebilmenin imkânı yoktur.

1927, 1928, 1943, 1945; Lane, 1885; Meʿānī, 1381; Mehmed Salâhî, 2019; Mīr Jamāl od-Dīn Ḥusayn Injū Şīrāzī, 1351; Muʿīn, 1381; Mütercim Âsım Efendi, 2009; Mütercim Âsım Efendi, 2013-2014; Redhouse, 2015; Redhouse, 2016; Stachowski, 1998; Steingass, 1963; Şemīsā, 1389; Şemseddīn Sāmī, 1989; Şeyḫ İmām el-Bardaḫī, 2006; Şu'ûrî Hasan Efendi, 2019; Tietze, 2016-2018; Tulum, 2011; Tulum, 2023).

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda kelimeye mana verdiği tespit edilebilen altı araştırmacı mevcuttur. Şeyh Gâlib'in (ö. 1213/1799) *Hüsn ü 'Aşk* adlı mesnevisi üzerine neşir ve nesre çeviri çalışmaları bulunan Abdülbâki Gölpınarlı, Selami Ece, Muhammet Nur Doğan, Hüseyin Ayan ile Orhan Okay ve Cavit Marancı, mesnevide geçen ve "kührāb" kelimesini içeren beyti aynı şekilde okumuş ve birbirine benzer şekilde bugünkü Türkçeye aktarmıştır. *Hüsn ü 'Aşk*'ta geçen beyit, bu neşirlerde şu şekildedir:

Her bîri misâl-i Kûh-i Surhâb
Dobdolı içinde dîv-i ***küh-râb*** (Gölpınarlı, 2006, s. 116, 245, B. 1655)

Her biri miṯāl-i kūh-ı Sürhāb
Ṭopṭolu içinde dīv-i ***küh-rāb*** (Ece, 2012, s. 650)

Her biri misâl-i kûh-ı Sürhâb
Dopdolı içinde dîv-i ***küh-râb*** (Doğan, 2011, s. 336-337, B. 1557; Doğan, t.y., s. 109, B. 1557[2])

Her biri misâl-i kûh-ı Sürhâb
Dopdulu içinde dîv-i ***kührâb*** (Okay & Ayan, 1992, s. 273, B. 1556)

Her biri misâl-i kûh-ı Sürhâb
Dopdolu içinde dîv-i ***kührâb*** (Marancı, 2017, s. 230, B. 1557)

Gölpınarlı, Ece ve Doğan "küh-râb" şeklinde Latin harflerine aktardıkları kelimeye sırasıyla "üvey babası dağ olan" (2006, s. 245; 2012, s. 650)[3] ve "dağların üvey çocukları" (2011, s. 337)[4] manasını vermiştir.[5] Kelimenin "küh-râb" şeklinde imla edilmesi ve zikredilen mananın verilmesi, "küh" ("dağ" manasındaki "kūh" kelimesinin muhaffefi) ile "rābb" ("üvey babaya denir ki üvey oğlunun terbiyesinde kā'im ola" (Mütercim Âsım Efendi, 2013, s. I:412)) kelimelerinin sözlük anlamlarına dayanıyor olmalıdır. Nitekim Ece'nin açıklaması da bu yöndedir. Okay ve Ayan, kelimeyi "kührâb" şeklinde yeni harflere aktarmış; beyti, kelimeye mana vermeden çevirmişlerdir (1992, s. 273).[6] Marancı ise Okay ve Ayan gibi okuyup "dağların efendisi devler" şeklinde bugünkü Türkçeye aktarmıştır (2017, s. 231).[7]

Kelimeye mana vermeye çalışan araştırmacılardan biri de esasında problemli bir sözcük olduğuna dikkat çeken Robert Dankoff'tur. Evliyâ Çelebi'nin (ö. 1095/1684?) *Seyâhat-*

---

2 Bu neşirde nesre çeviri yoktur.

3 Gölpınarlı'nın beyti çevirisi şu şekildedir: "*Her gemi Sürhâb dağına benziyordu, her gemide üvey babası dağ olan devler dopdoluydu.*" Ece'nin beyti çevirisi şu şekildedir: "*Her biri Sürhab Dağı'na benziyordu, içi üvey babası dağ olan devlerle doluydu.*" Ece, küh-rāb kelimesinin açıklamasına da şu şekilde yer vermiştir: "*Beyitte, sözü edilen devlerin gayrimeşru oldukları söylenmiştir kanaatindeyiz. Cahiliye döneminde, zina eden kadınlar doğan çocuğa baba tayin etmişlerdir. O toplum tarafından saygın görülen bir kişinin nesebiyle anılmak itibar vesilesi sayılmıştır.*"

4 Doğan'ın beyti çevirisi şu şekildedir: "*Her biri Sürhâb Dağı gibi kıpkırmızıydı ve içi dağların üvey çocukları olan devlerle dopdoluydu."*

5 Gölpınarlı'nın çalışmasında sözlük ve açılamalar bölümleri bulunmasına rağmen söz konusu iki bölümde de bu kelimeye dair herhangi bir izahat yoktur.

6 Okay ve Ayan'ın beyti çevirisi şu şekildedir: "*Her biri üzerinden kızıl sular akan birer dağ gibi, içleri de dev dolu.*"

7 Marancı'nın beyti çevirisi şu şekildedir: "*Kıpkırmızı bir dağdır ot bitmeyen içinde / Dağların efendisi devler gezen içinde."*

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

nâme'sinde Dankoff'un tespitine göre toplam iki yerde geçmektedir. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü* adlı çalışmasında "güherāb" maddesi karşısında "kahramanlar hakkında kullanılan bir niteleme" olduğunu belirtmekle birlikte metinde geçen şekline dikkat çekerek "*güherāb-ı zemāne (‖ muḥteşem-i zemāne). Belki (destan kahramanı) Sührāb'ın adı örnek alınıp güher 'mücevher; soylu aile' ve āb 'su' kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş üfürmece kelime*" (Dankoff, 2013, s. 121) açıklamasına yer vermiştir. Kelimenin "güherāb" şeklinde okunması, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, 305 numarada kayıtlı ve Evliyâ Çelebi tarafından "gözden ve elden geçirilmiş" (Dankoff, 2013, s. 16) *Seyâhat-nâme* nüshasındaki imlaya dayalıdır. Kelime, burada, *kāf* harfi ötre ve *hā* harfi üstünle harekelenerek (گُهَراب) yazılmıştır (*Tārīḫ-i Seyyāḥ, Cild-i Ṯāliṯ ü Rābiʿ*, TSMK, Bağdat Kitaplığı, Nr. 305, vr. 301b). *Seyâhat-nâme*'nin yine aynı koleksiyonda, 304 numarada kayıtlı birinci cildinin 28a sayfasında geçen şeklinde ise herhangi bir hareke yoktur (*Hāẕā Seyāḥat-nāme-i Cild-i Evvel*, TSMK, Bağdat Kitaplığı, Nr. 304, vr. 28a). Kelimenin, metin içinde geçtiği bölümler şu şekildedir:

Bu hakîrin pederi Sultân Süleymân Hân ile Belgrad ve Rodos ve Budin ve Ustolni-Belgrad fethlerinde bulunup hattâ Seğitvar gazâsında Süleymân Hân merhûm oldukda yine pederimiz ol gazâda bulunup Devlet-i Âl-i Osmân'a hidmeti sebkat etmiş bir pîr-i fânî idi. Dâ'imâ müsin âdemler ile ihtilât edüp mâcerâ-yı mâzîden söyleşirlerdi. Yâr-ı gâr-ı refîkinden yine bir pîr-i zâl ***güherâb*** *var idi.* (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, 2011, s. I:45)

Zîrâ gâyet kadr-şinâs ve nükte-şinâs ve sâhib-vakâr ve âlî-tebâr ve muhteşem-i zamâne ve ***kührâb-ı*** *zemâne, müdebbir ü akl-ı Aristo-rây bir dûr-bîn fikr bay; Isfahân'da hânlar hânlığında ma'zûl olmuş, ya'nî sadrıa'zamlıkdan ma'zûl olmuş kimesne idi.* (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, 2011, s. IV:206).

Kührāb kelimesi, bu iki yerde Dankoff'un da dikkat çektiği üzere cins isimden ziyade özel isim veya özel ismin niteleyicisi olarak kullanılmış olmalıdır. Nitekim ileride verilecek örneklerin aksine; kelime, Evliyâ Çelebi tarafından hakaret maksadıyla zikredilmemiştir. Özel isim olabileceğine yönelik düşüncemizi destekleyen verilerden biri, *Ferhâd ile Şîrîn* anlatılarında karşımıza çıkar. Taş baskısı harekeli bir *Ferhâd ile Şîrîn* metninde özel bir ismi ve kahramanı karşılayan kelime; *kāf* harfi ötreli, *hā* harfi cezimli ve *rā* harfi üstünlü olarak (کُهْرَاب) "Kührāb" şeklinde okunması gerektiğine işaret edilerek yazılmıştır. Bu kişinin, özellikle halk anlatısı türündeki *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyelerinde yer aldığı ve Kârûn-ı Acem adlı kişinin ardından Ferhâd'a karşı savaştığı görülmektedir. Hikâye içerisinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmayan; ancak cengaver vasfıyla öne çıkan Kührāb, birkaç sahnede yer alır:

Andan Mehmene Bānū ṭarafından ***Kührāb*** *meydāna girdi. Cenge başladılar.* ***Kührāb****, Ferhād'a ḥamle eyledi. Ferhād,* ***Kührāb****'ıŋ ḥamlesin menʿ eyledi.* ***Kührāb*** *bir daḫı bir daḫı üç ḥamle eyledi. Ferhād daḫı menʿ eyledi. Nevbet daḫı Ferhād'a geldi. Külüngi* ***Kührāb****'ıŋ başına ḥavāle eyledi.* ***Kührāb*** *menʿ étmek murād eyledi. Ammā yüz baṭmān külüng menʿ olur mı héç? Ol daḫı külüngi yéyüp helāk oldı* (*Ferhād ile Şīrīn*, 1265, s. 36).

Mehmene Bānū ṭarafından ***Kührāb****'a eyitdi: "Yā* ***Kührāb****! Senden ġayrı pehlevān yoḳ mıdır ki meydānıma sen girersin?" dédi.* ***Kührāb*** *eyitdi: "Yā Ḫusrev! Beni begenmez misin? Maġrūrāne ḥareket édersin" dédi. Şāh-zāde eyitdi: "Yā* ***Kührāb****! Benim saŋa maḥabbetim vardır. Saŋa ziyāde gürz urmaġa ḥicāb éderim" dédi.* ***Kührāb****, "Ḳayırmazam, elinden geleni dirīġ étme" déyüp bunlar azġışup cenge başladılar. Hemān* ***Kührāb*** *el nīzeye urup Ḫusrev Şāh-zāde'ye bir nīze şundı.*

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

Ḫusrev Şāh-zāde daḫı anı āsān menʿ eyledi. İşte bunlar bir zemān ḥaşīmāne ceng eylediler. Āḫir, Ḫusrev Şāh-zāde buŋa bir ḍarb urup yıḳdı. Andan géne ṭavrandı, géne ceng eylediler. Çün aḫşam oldı, birbirlerine ẓafer bulmayup dönüp ḳondılar (*Ferhād ile Şīrīn*, 1265, s. 42-43).

Yine aynı isim, bir başka matbu *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesinde bu sefer harekesiz olarak aynı özelliklerle karşımıza çıkmaktadır:

Mehmene Bānū ṭarafından ***Kührāb*** *nāmında bir pehlevān meydāna ilerleyüp istedi. Hürmüz Şāh ṭarafından Behrām nāmında bir yigit meydāna girüp ḳarşu geldi.*

Kührāb *– Benim gibi néçe ḳahramānları gürzüm altında helāk éderek ḫāke seren bir nāmlı pehlevānıŋ ḳarşusına çıḳmaḳdan ḥaẕer étmediŋ mi? Éy Behrām! Sen cānıŋdan vāzgeçmiş olmalısıŋ* (*Ferhād ile Şīrīn*, 1331, s. 67).

...

Mehmene Bānū ṭarafından tekrār ***Kührāb*** *meydāna çıḳdı. Ferhād ile cenge başladılar.* ***Kührāb*** *üç defʿa ḥamle ile rāst getiremedi. Nevbet Ferhād'a gelince Ferhād yüz baṭmān külüngi ḳaldırup* ***Kührāb****'ıñ başına éndirdi;* ***Kührāb*** *defʿ étmeg istedise de muḳtedir olamayup külüng başını beynini parçaladı* (*Ferhād ile Şīrīn*, 1331, s. 71).[8]

Bunun yanında Tayyar-zâde Ahmed Atâ Bey (ö. 1880'den sonra), *Târîh-i 'Atâ* adlı eserinde Kührāb isminde, enderuna mensup, okuma yazma bilen bir dilsizden bahseder (Arslan, 2010, s. I:271).[9] Yine aynı isim, arşiv kaynaklarından hareketle "Kehrāb" şeklinde okunmuştur (Bilge, 2019, s. 767). Kelimenin özel isim olarak kullanılmış olması, *Seyâhat-nâme*'den alıntılanan ilk pasajda, Evliyâ Çelebi'nin babasının arkadaşının adının Güherâb olduğunu düşündürebilir. Belki de bu nedenle harekelenmesi ihtiyacı hissedilmiştir. *Seyâhat-nâme*'den yapılan ikinci alıntıda ise herhangi bir hareke yoktur ve *Ferhâd ile Şîrîn* veya benzeri bir başka kahramanlık anlatısında geçen Kührāb adlı kişiye telmih yapılması muhtemeldir. Bu nedenle kelime, her iki yerde belki de baş harfi büyük şekilde yazılmalıdır. Nitekim Dankoff'un da dikkat çektiği üzere bu isim, kahramanlıkla bağlantılı olarak zikredilmekte ve ilgili kişi, özellikle ikinci alıntıda zamanın Kührāb'ı şeklinde vasfedilmektedir.

Şu hâlde araştırmacılar tarafından kelimeye temelde iki farklı mana verilmiştir. Bunlardan birincisi, "küh" ve "rābb" kelimelerinin birleşiminden (küh-rāb) oluştuğu düşünülerek verilen "üvey babası dağ olan" veya "dağların üvey çocukları" manasıdır. Diğeri ise Dankoff'a göre destan kahramanı Sührāb'a benzetilerek uydurulmuş olabilen bir kahramanlık nitelemesidir. Fakat bu nitelemenin *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesinde karşımıza çıkan ve Tayyar-zâde Ahmed Atâ Bey'in şahitliğinde özel isim olarak da kullanıldığı bilinen, kahramanlıkla bağlantılı Kührāb olması muhtemeldir. *Hüsn ü 'Aşk*'taki beytin çevirisi üzerinden verilen anlam ise beytin anlaşılması konusunda tatmin edici bir manaya izin vermemektedir. O hâlde, özel isim olarak kullanılan Güherāb/Kührāb kelimesini bir kenara bırakıp; bu kelimeyi, bağlamı dikkate alarak mana verebilmemize imkân tanıyan metinlerden başlayıp mana konusunda muğlaklığını koruyan metinlere doğru inceleyebiliriz.

---

8 Talip Apaydın'ın yayımladığı bir *Ferhad ile Şîrîn* hikâyesinde de aynı kahramanın ismi geçmektedir. Apaydın, hikâyeyi muhtemelen harekesiz bir metinden yararlanarak uyarlamış ve ismi, bu nedenle "Kehrap" şeklinde okumuştur, bk. (1965, s. 65).

9 Arslan, ismi "Gührâb" şeklinde okumuştur.

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

2. TARİHÎ METİNLERDEN HAREKETLE KÜHRĀB KELİMESİNİN MUHTEMEL ANLAMLARI ÜZERİNE

Kelimeye yer veren ve ulaşılabilen metinlerden en eskisi *Kitâb-ı Kıssa-i Elf Leyle* başlıklı eserdir (*Terceme-i Hikâyât-ı Binbir Gece*, 1077).[10] *Binbir Gece Masalları* olarak bilinen ve tahminen on beşinci yüzyılda Eski Anadolu-Rumeli Türkçesine tercüme edilen bu metnin, şimdilik tespit edilebilen beş nüshası mevcuttur. "Kührāb" kelimesinin geçtiği bölüm ise yalnızca bir nüshada bulunmaktadır. Bu ise, bu bölümün esere sonradan dâhil edildiğini düşündürmektedir. Nüsha üzerindeki Rebiülâhir 1077 (19-29 Ekim 1666) şeklindeki istinsah kaydı, yazmanın on yedinci yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıktığını göstermektedir. Şehzâd'ın anlattığı bāzirgān ile dīv hikâyesi içerisinde yer alan bu bölümde; tüccar, karşısındaki dīve şu şekilde hitap eder:

Pes bāzirgān-ı derdmend daḫı yérinden ṭurup dīvüñ ayaġın düşdi, eyitdi: 'Éy sulṭān-ı dīvān, vāy pādişāh-ı ***kührābān****! Çünki bu miskīne ḫalāsa maḥal véresin, vilāyetüme varup ehl ü ʿayālüm birle ḥelāllaşup vaṣiyyet édüp yéne vaʿde güninde bu aralıḳda bulınam' dédi* (*Terceme-i Hikâyât-ı Binbir Gece*, 1077, vr. 20a).

Yine aynı nüshada ve aynı bölümün devamında, bu sefer "Evvelki Pīrüñ Ḥikāyetidür" başlığı altında, birinci pîrin ʿifrīte hitabı şu şekildedir:

Evvelki pīr kim āhū issidür, ilerü gelüp eyitdi: 'Éy ***kührāp****! Luṭf édüp ḥiddeti ḳo. Bir miḳdār bizi daḫı diñle. Ḳanı ḳan-ıla yumazlar, ḳanı ṣuyla yurlar.' Dīv eyitdi: 'Éy pīr! Söyle göreyüm ne dérsin?'* (*Terceme-i Hikâyât-ı Binbir Gece*, 1077, vr. 21a).

Kitâb-ı Kıssa-i Elf Leyle nüshasında, kelimenin özellikle cinn veya ʿifrīt türünden korku salan bir varlık için kullanılması, hatta onun kührābların padişahı (*pādişāh-ı kührābān*) olarak nitelendirilmesi; bu kelimenin doğrudan dīv,[11] cinn, ʿifrīt ve benzeri ile bağlantılı bir kelime olduğunu gösteren ve mana verebilme konusunda çıkış noktası teşkil eden elimizdeki en önemli veridir. Kelimenin, Şeyh Gâlib'in beytinde de dīv ile geçtiği unutulmamalıdır.[12]

Erzincan İl Halk Kütüphanesi'nde, 1492 numarada kayıtlı nazire mecmuasında yer alan Hevâyî mahlaslı Kubûrî-zâde Abdurrahmân Rahmî Efendi'ye (ö. 27 Ramazan 1127/26 Eylül 1715) ait bir gazelin makta ve mahlas beytinde de "kührāb" kelimesi geçmektedir. Bu mecmua üzerine yüksek lisans tezi çalışması hazırlayan Birgül Sezgin de kelimenin ne şekilde okunması gerektiğine karar verememiş, "kehrāb/gührāb" şeklinde ikili okuyuşa yer vererek şüphesini, kelimenin yanına koyduğu soru işaretiyle belirtmiştir (2015, s. 73). Zehra Vildan Çakır tarafından hazırlanan *Dîvân-ı Hevâyî*'nin dört nüsha üzerinden kurulan tenkitli metninde; bu makta ve mahlas beyti üç nüshada ortak şekilde kaydedilmiş ve metne bu ortak şekli alınmış,

---

[10] Bu nüsha tarafımızdan tespit edilmiş olup diğer nüshalarla birlikte edisyon-kritiği üzerine bir çalışma hazırlanmaktadır.

[11] "*Yâ-yı meçhûlle. Şeytan ve iblistir. İfrit manasına gelir ki ecinneden habis ve nafiz olandır*", bk. (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 183).

[12] Kelimenin, *Kitâb-ı Kıssa-i Elf Leyle* nüshasında ilk geçtiği yerde Farsça *-ān* ekiyle çoğul yapıya sokulması, Farsça kökenli bir kelime olduğu konusunda fikir verebilirse de aksi yönde pek çok örnek de mevcuttur. Yani Osmanlı Türkçesinde, farklı dilden bir kelimeye farklı dilden bir ekin eklendiği görülebilmektedir. Bu nedenle, kelimenin kökenini tespit etmek hususunda ihtiyatlı olmak gerekir.

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

burada alıntıladığımız ve yalnızca tek nüshada geçen şekline ise aparatta işaret edilmiştir. Çakır, kelimeyi yanına soru işareti koyarak "kehrāb" şeklinde okumuştur. İlgili beyit şu şekildedir:

Hevāyī bir uşaġuŋ ṣaydını tenhā murād étsem
O dem baş göt açıḳ ḳarşumda bir ***kührāb*** *olur peydā* (1998, s. 2, G. 3)

Konumuz çerçevesinde Hevâyî'nin beytinden çıkaracağımız sonuç; kührābın bir anda, çok kısa bir süre içerisinde görünme, ortaya çıkma özelliğine sahip olduğudur. Bu özelliğin dīv, cinn ve ʿifrīt türünden varlıkların özelliklerinden biri olduğu malumdur. Bu ayrıntı, kührābın ʿifrīt türünden bir varlığı karşılaması hâlinde vereceğimiz manaya katkı sağlayacaktır. Beyitteki kullanımı dikkate alındığında, kelimenin özel ismi karşılamadığı, cins isim olarak kührāblardan birini belirtmek amacıyla (= *bir kührāb*) kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Kelimenin geçtiği bir başka metin *Münşeât-ı Nâbî*'dir. Nâbî (ö. 1124/1712), bir mektubunda, kendisine gönderilen mektubu satır satır eleştirirken aynı zamanda karşı tarafı oldukça sert bir üslupla ve hakaretâmiz ifadelerle zemmeder. Bu sırada yer verdiği kelimelerden biri de "kührāb"dır. Adnan Oktay tarafından yayımlanan metinde, kelimenin ne şekilde okunacağı çözülememiş ve nâşir, kelimeyi geçtiği iki yerde de "güher-āb" ve "güher-āblarından" şeklinde okuyarak şüphesini belirtmek amacıyla yanlarına soru işareti koymuştur. Kelimenin, her iki yerde de hakaret amacıyla kullanıldığı açıktır. İlk olarak geçtiği yerde mutahabın ġūl[13] kelimesiyle tavsif edilmesi ve bu sayede şeyṭāna, cinne veya hortlağa benzetilmesi, devamında gelen kührāb kelimesinin de aynı veya benzeri manada kullanıldığını düşündürmektedir. Diğer yandan, laṭīf kelimesiyle tezat ve bed-liḳā sözcüğüyle tenasüp oluşturacak şekilde kullanılması da kührābın görünüm itibarıyla göze hitap etmeyen çirkin bir varlık olduğuna işaret eder. Her iki kelimenin bir diğer ortak yönü de beyābān yani çöl kelimesiyle birlikte kullanılmalarıdır. İkinci geçtiği yerde de Kaf Dağı'nın ʿifrītleriyle, Hz. Süleyman'ın zindanındaki cinnlerle ve bir cinn taifesi olan Cān bin Cān[14] sekbanlarıyla bağlantılı olarak zikredilmiştir. Hz. Hamza'nın efsanevi kahramanlığını konu alan *Hamza-nâme* literatüründe; onun, Kaf Dağı'na gittiği ve burada perīler, dīvler, cinnler ve diğer insandışı varlıklarla savaştığı anlatılmaktadır. Hz. Süleyman'ın, insanlara kötülük eden cinnleri yine bu dağın ardına sürdüğüne inanılmıştır

[13] Mütercim Âsım Efendi, ġūlün cinn taifesinden olduğunu, beyaban ve sahralarda bulunduğunu, her şekilde teşekkül ettiğini ve insanları yoldan çıkarıp öldürdüklerini belirtir, bk. (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 294). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*'ndeki ayrıntılı açıklaması ise şu şekildedir: "*[ġūl] cinn ve şeyātīnden bir cinstir. ʿArab zuʿm ederler ki [ġūl] tenhā beyābānda insāna suver-i muhtelife ile mütelevvin olarak merʾī olup yolundan iḍlāl ve ihlāk eder. Bunun vücūdunu Fahr-i enām ʿaleyhi's-selām nefy eyledi. Ve baʿzılar dedi ki menfī olan ʿayn-ı [ġūl] olmayıp belki suver-i muhtelife ile müşetekkil olarak insāna tasallutunu nefy eylediler. …Ve [ġūl] semādan sākıt olan şehebden mahlūk olmak üzere meşhūrdur, kaldı ki vākıʿā bir adam gecelerde bir tenhā mahalde yāhūd yolda bulunup vehm ve vahşet peydā eylese gözüne eşkāl-ı mühevvele ile müteşekkil sūret-i garībe tahayyül eder, hakīkati vāhimenin fiʿlidir. Ve gerçi cinn tāʾifesinin vücūdu şerʿan sābittir, lākin kavl-i tahkīk üzere tasallut ve ızrārdan memnūʿlardır. Ve Rumeli ülkesinin baʿzı kutrunda cādū taʿbīr ettikleri şahs, nakllerine göre [ġūl] nevʿindendir*" bk. (Mütercim Âsım Efendi, 2014, s. V:4680).

[14] Ateşten yaratılmış bir cin taifesinin adıdır. On altıncı yüzyıl şairlerinden Yemînî'nin *Fazîlet-nâme* adlı mesnevisinde şu şekilde geçer: "*Pes ol ḳavme dénürdi Cān bin Cān / Ki oddan ḫalḳ édüpdi anı Sübḥān*", bk. (Tepeli, 1994, s. 326, B. 3459). Lami'î Çelebi'nin (ö. 938/1532) *Şerefü'l-İnsân* adlı eserinde de Keyûmers'ten bahsedilen bölüm içinde anılır: "*Bir néçesi bu Ādemden evvel bir Ādem daḫı ḫalḳ olmışdı. Anuŋ neslindendür. Ve baʿżısı Cān bin Cān aşlındandur dédiler*", bk. (Lâmi'î Chelebi, 2011, s. II:45).

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

(Prior, 2009, s. 432; Küçükyıldız-Gözelce, 2022, s. 737). Bu nedenle, kelimenin iki yerde de dîv, cinn, ʿifrīt, hortlak ve benzeri manada kullanıldığı açıktır. Kelimenin geçtiği bölümler şu şekildedir:

...hem senüŋ gibi ġūl-i beyābān-ḳıyāfetüŋ firāḳına sūzān étmek tenāḳuş maḳūlesi idügi bedīhīdür, zīrā laṭīf olan ṭabīʿat senüŋ gibi ***kührāb****-ı beyābānı maḥabbete maḥal olmaz ki ṣoŋra firāḳ iḳtiżā eyleye* (Yûsuf Nâbî, 2017, s. 583).

Behey mekrūh-ı bed-liḳā! Kūh-ı Ḳāf'uŋ ʿifrītlerinden ve zindān-ı Süleymān ***kührāblarından*** *ve Cān bin Cān sekbānlarından saŋa tenezzül édüp meyl étmiş bulınur mı ki Benī Ādem, ol çehre-i ġirbāl miṯālüŋe meyl eyleye* (Yûsuf Nâbî, 2017, s. 588).

Aynı kelime, yine Nâbî'nin bir başka eserinde, *Hayrâbâd* adlı mesnevisinde kullanılmıştır. Bu metinde de cinn, şeyṭān, ġūl-i devende-i beyābān ve dîv kelimeleriyle birlikte anılarak insandan farklı bir mahluk olduğunun üzerinde durulur. Ancak, *yā ... yā* yapısıyla birbiriyle bağlantılı olmasına karşın bu türden varlıklardan farklı bir yapıya sahip olduğuna da işaret edilir. Sibel Ülger tarafından "kuhrāb" şeklinde okunmuştur:

Cin midir o şaḥṣ yoḫsa şeyṭān
Yā ġūl-i devende-i beyābān

İnsān olamaz bu cāye reh-yāb
Yā dîv ola meger yā ***kührāb*** (Ülger, 1996, s. 287, B. 1652-1653)

Metninde "kührāb" kelimesini kullanan bir diğer isim Sâbit'tir (ö. 11 Şaban 1124/5 Eylül 1712). Kelime, *Zafer-nâme* adlı mesnevisinde çatışma sahnesi içinde geçer. Hücum eden yetmiş iki milletten bahsettiği bölümde, farklı görünümlerdeki varlıkları teşbih ilgisiyle zikreden Sâbit; Kaf Dağı, nesnās[15] ve dîv kelimesiyle birlikte "kührāb" sözcüğüne de yer verir. Turgut Karacan, kelimeyi "gehrāb" şeklinde okumuştur:

ʿAceb muḫtelif heyʾet ecnās idi
Meger Ḳāf'dan gelme nesnās idi

Ne ṭabur ki bir ḳulle-i Ḳāf idi
O ***gehrāb****lar dîv-i leffāf idi* (Sabit, 1991, s. 82, B. 283)

Kelimeyi kullanan bir diğer isim Şeyh-zâde Mehemmed Vardarî'dir (ö. 1232/1817). *Gülşen-i Zürefâ* adlı, içerisinde tespit edilebilen yirmi iki mensur hikâyeyi barındıran eserde toplam iki defa geçmektedir. Kelime, metinde dîv, cinn, ʿifrīt gibi sözcüklerle birlikte kullanılır. Metni neşreden Halime Çavuşoğlu, "kehrāb" şeklinde okumuştur. Geçtiği ilk yer "Dāsitān-ı Maḥmūd-ı Niḳāb-dār Bā-Ḥānī Şāh Duḫter-i Şāh-ı Hind" başlıklı hikâyededir. Zeymûs adlı bir cinn şehzadesi, Hânî Şâh adlı bir hükümdar kızına âşık olur. Kızın babası bu duruma engel olmaya çalışsa da başaramaz ve ʿifrīt, Hânî Şâh'ı kendisine bağlar:

Ammā ol melʿūn ġavī vü şedīd ʿifrīt olmaġla bir vechle taḫlīse çāre bulmayub ol melʿūn ġāyet beni kendüye rām eyledi. Ol ***kührāb****uŋ emriyle benüm içün işbu bāġı binā idüb ol ʿifrīt üç ayda bir kerre beni bu bāġa getürüb on gün benümle ʿişret ü ṣoḥbet ve beni cāme-ḫᵛābe alub izāle-i bikr murād ider* (Şeyhzâde Mehmed Vardarî, 2018, s. 201).

[15] "*Div-i merdum ismidir. Onlar bir cins tâife-i insanîdir. Nakillerine göre boyları uzun, bedenleri kıllı ve başlarının iki yanlarında yüzleri olur. Her yüzünde ikişer gözleri vardır. Bir ayak üzere sekerek ve sıçrayarak yürürler. Tazı kadar seğirtirler. Lugat-ı Arabî üzre tekellüm ederler. Türkçe dağ adamı tabir ederler*", bk. (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 554).

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

İkinci geçtiği yer "Dāsitān-ı Şāh-zāde Seyfü'l-mülūk Bā-Bedīʿü'l-Cemāl Duḫter-i Şāh-ı Perīyān" başlıklı hikâyedir. Hikâyenin bu bölümünde, kardeşinin katledildiğini öğrenen Kulzüm sultanı dîv, emrindeki cinnleri casusluk yapmak ve kardeşinin katilini bulmaları için dört bir tarafa gönderir. Bunlardan birkaçı, katili ararken Şehzâde'yi bulur. Şehzâde'nin katil olduğunu öğrendiklerinde onu omuzlayıp uçarlar ve dîvin huzuruna getirirler. Şehzâde, ḫabīṯ-i bed-liḳā ifadesiyle çirkin görünümlü olduğu vurgulanan bu dîve hitapla şöyle der:

"Laʿnet saŋa vü ḳarındaşına, ey ḫabīṯ-i bed-liḳā! Elinden geleni gérüye ḳoma" déyü bī-pervā cevāb vérdi. Ol ***kührāb*** *eyitti: "Ey ḫākī! Şimdi seni helāk étsem cām-ı mergi bir kerre nūş édersin* (Şeyhzâde Mehmed Vardarî, 2018, s. 293).

Kelimeyi kullanan bir diğer isim Mütercim Ahmed Âsım Efendi'dir (ö. 1235/1819). *Târîh-i Âsım* adlı eserinde iki yerde zikredilen sözcük, yine hakaret maksadıyla dîv, ehrimen,[16] Kaf Dağı, Süleymān, kūh, cādū ve şeyṭān türünden kelimelerle birlikte geçer. "Kührāb" olarak nitelenen kişinin "laḥẓa-i vāḥidede" harekete geçtiğinin belirtilmesi ise daha önce Hevâyî'nin beytinde görüldüğü gibi kührābın bir anda ve çabucak hareket etme özelliğine dayalı şekilde kullanılmış olmalıdır.[17] Ziya Yılmazer tarafından "kuhrâb" ve "kührâb" şeklinde okunan kelime, *Târîh-i Âsım*'da şu şekilde geçmektedir:

...nerre-dîvler tâkat getüremez Rüstemâne-salâbet ve mukābilinde ehrimenler duramaz Nerîmâne-heybetle 'Alemdâr Paşa'ya müteveccihen: "Şu izdihâmı def' ve ber-taraf kıl" hıtâbıyla gürz-endâz-ı emr u fermân oldukda, ol makūle ***kührâb****-ı Kāf-celâdet pîş-gâh-ı Süleymân'da kā'im mûr-ı bî-vücûd-sıfat der-sâ'at rû-be-zemîn-i imtisâl ü meskenet olup, lahza-i vâhidede deryây-ı bî-gerândan nişân olan ol cem'iyyet-i 'azîmeyi...* (Mütercim Ahmed Âsım Efendi, 2015, s. II:1205).
...

Ol ***kührâb****-ı kûh câdûyî vü şeytanetin mekr u hîle vü mekîdetine gāyet olmadığı gibi...* (Mütercim Ahmed Âsım Efendi, 2015, s. II:1339).

Buraya kadarki örnekler, "kührāb" kelimesinin dîv, cinn, ʿifrīt, ehrimen ve şeyṭān türü veya bunlarla bağlantılı bir kelime olduğunu göstermekte ve bir cins isim olduğuna işaret etmektedir. Hz. Süleyman ve Kaf Dağı'yla birlikte kullanılması da bu görüşümüze katkı sağlamaktadır. Kelimenin teşbih unsuru olarak hakaret ve zemmetme amacıyla kullanıldığı da açıktır.

Tebliğin girişinde söz konusu edilen Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü 'Aşk* adlı mesnevisindeki beyte geri dönecek olursak; ilgili beyti, şimdiye kadar zikredilen bilgiler dâhilinde değerlendirdiğimizde kührāb kelimesinden sonra *atıf vāv*'ı getirilmesinin doğru olacağı kanaatine varıyoruz. *Hüsn ü 'Aşk*'ın tespit edilebilen nüshaları (Gözitok, 2020, s. 287-288) üzerinden ilerlediğimizde, görebildiğimiz toplam 37 nüshanın biri müellif hattı müsvedde olmak üzere 34 tanesinde bu kelimenin ne şekilde okunması gerektiğine dair herhangi bir işarete yer verilmemiş ve ifade

[16] "*Mutlak yaramaz yola sevk edici, dall ve muzil manasınadır, şeytana dahi denir*", bk. (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 204).

[17] Mütercim Âsım Efendi'nin bu eserinde yer bulmasına rağmen *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* ile *Burhân-ı Kâtı* gibi son derece kapsamlı ve ayrıntılı sözlüklerinde gerek madde başı gerekse madde karşılıklarında kelimeye tespit edebildiğimiz kadarıyla hiçbir şekilde yer verilmemiş olması şaşırtıcıdır.

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

"dīv kührāb" şeklinde yazılmıştır.[18] Bir nüsha, ifadeyi "dīv-i güherāb" şeklinde harekelemiş;[19] biri "dīv-i kührāb" şeklinde *izafet yā*'sı ile imla etmiş;[20] biri ise her iki kelime arasında "dīv ü kührāb" şeklinde *atıf vāv*'ını açıkça yazmıştır.[21] Sonuç itibarıyla kelimenin, tüm bu örnekler üzerinden müstensihler tarafından da tam anlamıyla bilinmediğini ve dīv kelimesiyle nasıl bir ilişkisi olduğunun anlaşılamadığını söyleyebiliriz. Pek çok yazma eserde *atıf vāv*'ının müellif veya müstensihler tarafından harfle gösterilmediği bilindiğinden, harfle gösteren nüshayı ve yukarıda zikredilen manayı esas kabul ederek beytin şu şekilde transkripsiyon harflerine aktarılması gerektiğini düşünüyoruz:

Her biri miṯāl-i kūh-ı Sürḫāb
Ṭopṭolı içinde dīv **ü kührāb**

[*Her biri, içi dīv ve kührāb ile dolu Sürhâb dağı gibiydi.*]

Beyti bu şekilde okuyup anlamlandırmamız hâlinde kührāb kelimesinin dīv ile olan anlam benzerliği ve tıpkı Kaf Dağı gibi Sürhâb Dağı[22] ile olan ilişkisi de ön plana çıkmakta ve beyit daha anlaşılır hâle gelmektedir.

---

[18] İlgili nüshalar için bk. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi Ek, Nr. 171, vr. 19a [Müellif hattı]; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Nr. 5946, vr. 46b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Nr. 5149, vr. 42a; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmir, Nr. 572, vr. 46b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hafid Efendi, Nr. 287, vr. 58b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Düğümlü Baba, Nr. 418/1, vr. 51a; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, Nr. 392, vr. 51b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Nr. 5153, vr. 43b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nafiz Paşa, Nr. 859, vr. 42a; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, Nr. 1041, s. 101; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi, Nr. 680, vr. 42a; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi, Nr. 679, vr. 54a; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, Nr. 3693/2, vr. 155b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 501, vr. 51b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 502, vr. 38a; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi, Nr. 23, vr. 74b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2562, vr. 51a; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi, Nr. 68, vr. 46b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Giresun Yazmalar, Nr. 182/1, vr. 35b; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, Nr. 312/2, vr. 59b; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, Nr. 311/2, vr. 239b; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, Nr. 1196, vr. 36b; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, Nr. 1197, vr. 51a; Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, Nr. 14888, vr. 42a; Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Nr. 7484, vr. 42a; Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, Nr. 03 Gedik 18245, vr. 40b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 1635, vr. 41a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 5733, vr. 42a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 1996, vr. 46a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 1348, vr. 42a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 2865, vr. 184a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 401, vr. 346a; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 5531, vr. 213b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 3620, vr. 95b.

[19] Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, Nr. 3642, vr. 51a.

[20] Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi, Nr. 217/2, vr. 45b.

[21] Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, Nr. 06 Mil Yz A 5994/6, vr. 252b [İstinsah Tarihi: 1243 (1827)].

[22] Abdülbaki Gölpınarlı, çalışmasının açılamalar bölümünde bu dağ hakkında şu bilgileri aktarmıştır: "*Suyu kırmızı dağ anlamınadır ve Farsçadır. Tebrîz'de kırmızı renkte, ot bitmez, susuz bir dağın adıdır*", bk. (2006, s. 366).

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

Bundan sonra vereceğimiz örneklerde bağlamdan hareketle kelimenin manası konusunda fikir yürütmek veya herhangi bir çıkarımda bulunmak zordur.

Kelimeye yer veren bir diğer isim Muvakkit-zâde Pertev'dir (ö.1222/1807-1808). *Dîvân-ı Pertev*'de yalnızca bir beyitte geçmektedir:

Cānā beni gendüŋ gibi kezzāb mı ṣanduŋ
Aġyār gibi yoḫsa ki ***kührāb*** *mı ṣanduŋ* (Bektaş, 2004, s. 184, G. 307:1, Bektaş, 2017, s. 202, G. 307:1)

Kelimenin beyitte aġyār ile ilişkili kullanılması ve gayrılara benzetilmesi kötü bir manayı karşıladığını göstermektedir. Klasik Türk şiiri geleneğinde aġyārın veya raḳībin cinn, ʿifrīt ve benzeri türden çirkin varlıklara benzetilmesi, geleneğe dayalı bir söylem biçimidir. Bu nedenle, kührāb kelimesinin bu beyitte yukarıda zikredilen anlamlar çerçevesinde yer bulmuş olması muhtemeldir; fakat kelimeye bağlamdan hareketle nasıl bir mana yüklenmesi gerektiği diğer örneklerdeki kadar açık değildir.

Kelime, *Dîvan-ı Lebîb*'de, biri lugaz türünde ikisi gazel nazım şekliyle yazılmış şiir içerisinde toplam üç farklı beyitte geçmektedir. Mehmet Arslan tarafından "gührāb" şeklinde okunmuştur:

Yār olsun da ne yapsun ki Lebībā sen gibi
Dil-ḫarāb-ı fürḳat olmuş ʿāşıḳ-ı ***kührābı*** *yoḳ*

Feyż-i Ḥaḳ ḫāṭır-ḫarāb āvārede der-kārdır
Āfitāb étmez teberrā ḫāne-i ***kührāb****dan*

Olmamış ṭoġdı ṭoġaldan sīr-āb
Ṣuya ṭoymaz ne ʿacāyib ***kührāb*** (Arslan, 2022, s. 1015, 1417, 2342, G. 1926:7, G. 2865:3, L. 62:7)

Görüldüğü üzere kelime, birinci beyitte âşıklık vasfıyla, ikinci beyitte güneş ve haneyle, üçüncü beyitte ise suya doymamakla bağlantılı olarak zikredilmiştir. Lebîb'in beyitlerinde; dīv, cinn, ʿifrīt ve benzeri manaya gelen yukarıdaki örneklerden farklı bir manayı taşıdığı anlaşılmaktadır. Zev Brook, doğu Afrika sahillerinde konuşulan Swahilide kehribar manasına kaharabu kelimesinin kullanıldığını; bunun, Umman Arapçasındaki kahrāb kelimesinden ve kahrābın da Farsça kahrubā yani kehrübārdan geldiğini belirtir (2022, s. 8). Kısacası, Umman Arapçasında kahrāb şeklinde kullanılan kelime, Farsça kehrübā kelimesinin muarrebidir. Edward William Lane'in lugatında da kahrab kelimesinin kehrübā manasına geldiği ifade edilmiştir (1885, s. 2635).[23] Kehribarın, Mağrib ve Mazenderan denizinde su üzerinde bulunduğu, deniz kenarında yetişen havr tabir olunan ağacın zamkı olduğu ve denize düşüp dalgalarla kıyıya vurduğu belirtilir. Yine Nemçe ve İsveç sınırlarındaki büyük bir gölden dalgalar vesilesiyle kenara atıldığı ve buradan toplandığı, su üzerinde bulunanına deniz taşı denildiği bildirilmektedir (Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, 1999, s. 196; Çağlayan, 2016, s. 403; Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, 2017, s. 273-276). Kısacası kehribarın denizle ve suyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Lebîb'in yukarıda alıntılanan üçüncü beytinde kelimeye belki de kehribar manası verilmelidir: "Doğduğundan beri suya kanmamış; o, suya doymamış ne acayip bir kehribardır."

[23] Kelime, tarihî Türkçe metinlerde "kehreb", "kehrüb", "kührüb" ve benzeri şekillerde de görülmektedir, bk. (Muhammed bin Mustafa el-Gûrânî, 2020, s. 805). Gerek Lane'in lugatında gerekse el-Gûrânî'nin metninde kelimenin ikinci hecesinde elif harfi olmadan yazıldığına dikkat edilmelidir.

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

Kelimeye sıkça yer vermesiyle diğer müelliflerden ayrılan bir başka isim, Bursalı Mü'min-zâde Ahmed Hasîb'dir. *Kıssa-i 'Acîbe-i Cemâl ü Hurşîd* adlı mesnevisinde çoğu zaman muhataba hakaret maksatıyla kullanılır. Bu nedenle dîv, cinn ve ʿifrīt türünden bir kelimeyi karşılaması muhtemeldir. Hakaret amacıyla kullanıldığı anlaşılan beyitler şu şekildedir:[24]

Āb-ı rūyın döküp o rütbede şāb — *Kāfirī bir binā imiş* ***kührāb***
Ḥayf ṣad ḥayf vālidim ***kührāb*** — *Beni étdi figende-i çirk-āb*
Nefy ile eyleyüp seni tehdīd — *Zen-i* ***kührāb*** *ola o dem Ḫurşīd*
Yeʾs ile vérmiş idi cümle cevāb — *Yéne olmaz mücāb iki* ***kührāb***
Pedere vérmedim cevāb-ı ṣavāb — *Muẓṭarib gétdi bundan ol* ***kührāb***
Ṭaşraya çıḳmasun déyüp ***kührāb*** — *Ne ferāce keserdi ne eṯvāb*
Pīr-i ṣad sāle merd-i bī-tābım — *Çekemem bār-ı hecri* ***kührāb****ım*
Yüz yaşından ziyāde ***kührāb****ı* — *Bulup ʿaḳd étdiñ öyle meh-tābı*
Eşḳıyā semtine iki ***kührāb*** — *Açdılar intisāb-ı rişvete bāb*
Çünki pīrān eyledi bize çap — *Ḫānemiz başdıra gelüp* ***kührāb***
Ḫalḳ laʿn étmesün déyüp ***kührāb*** — *Bir ucuzca ṭabīb arar yap yap*
ʿĀḳıbet olmuş idi ol ***kührāb*** — *Çirk-i dünyā ile ʿadīl-i kilāb*
Niʿmet-i vuṣlatımla ol ***kührāb*** — *Hīç mümkin mi ola lezzet-yāb*
Çünki Ḥācı Resūl o girye-meʾāb — *Meh-liḳāya démişdi ol* ***kührāb***
Saña benden budur cevāb-ı ṣavāb — *Meh-liḳāyı unutma éy* ***kührāb***
Hep aġız birligiyle vérdi cevāb — *Dédiler saña biz dédik* ***kührāb***
Melekü'l-mevte vérmiş idi cevāb — *Vaʿde gelsün démekle ol* ***kührāb***

Ancak dîv, cinn ve ʿifrīt türünden verilebilecek bir mana, bazı beyitlere uymamaktadır. Bu beyitlerde dikkati çeken farklılık ise kelimenin *çeh*, *çirk-āb* ve *poḫ* gibi sözcüklerle beraber zikredilmesidir:[25]

Çār-deh sāle duḫter-i nā-yāb — *Ola üftāde-i çeh-i* ***kührāb***
On biñ altunı şimdi atmalıyız — *Çeh-i* ***kührāb****-ı poḫa batmalıyız*

Bu durumda kelimenin başka bir mana ve yapıya sahip olup olamayacağı sorusunun belirmesi kaçınılmazdır. Beyitlerde geçen *çirk-āb* ve *çirk* kelimeleri, Farsça *gūh* kelimesini akıllara getirmektedir. Bu kelime, "boḳ, poḫ, tezek, necāset, ḳaba efşān, gümre, gübre, gemre" anlamlarına gelmekte olup muhaffefi "güh" şeklindedir (Tulum, 2011, s. 774). Bu manalar ise yukarıdaki ikinci beyitte geçen *poḫ*, *çirk-āb* ve *çirk* kelimeleriyle ilgili görünür. Bundan dolayı kelimenin güh-rāb olması ihtimali vardır. Muhammed Muîn'in *Ferheng-i Fârsî* adlı eserinin online versiyonunda "rāb" kelimesinin özellikle ıslak yerlerde bulunan "salyangoz benzeri yumuşakça bir hayvan" olduğu belirtilmişse de basılı versiyonunda böyle bir kelime yoktur. O hâlde bu kelimenin sonradan bu manayı kazandığı düşünülebilir. Tüm bu çıkmazlardan dolayı Lebîb'in ve Hasîb'in ikişer beytinde geçen kelimenin tam manasını çözmek şimdilik mümkün olmamıştır.

[24] İlgili beyitler için bk. (Bursalı Mü'min-zâde Ahmed Hasîb, 2003, s. 93, 114, 125, 127, 132, 134, 143, 151, 153, 168, 171, 173, 189, 190, 207, B. 573, 886, 1183, 1494, 1498, 1546, 1684, 1758, 2011, 2256, 2301, 2759, 2831, 2886, 3349, 3377, 3877).
[25] İlgili beyitler için bk. (Bursalı Mü'min-zâde Ahmed Hasîb, 2023, s. 103, 183, B. 866, 3172).

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

SONUÇ

Netice itibarıyla yukarıda alıntıladığımız metinler bağlamında kührāb kelimesi hakkında verebileceğimiz hükümler şu şekilde bir araya getirilebilir: Kelime, Bursalı Mü'min-zâde Ahmed Hasîb'in şahitliğinde kührāb şeklinde telaffuz edilmeli ve transkripsiyon harflerine aktarılmalıdır. Kührāb şekli kesin olmakla birlikte; Güherāb şeklinde de özel isim olarak kullanıldığı anlaşılır. Kührāb, aynı zamanda halk hikâyesi türündeki *Ferhâd ile Şîrîn* anlatılarında Ferhâd'a karşı mücadele eden bir kahramanın adıdır. Cins isim olarak nüans farkıyla dīv, cinn ve ʿifrīt türünden, hızlı hareket edebilen, birden ortaya çıkabilen, topraktan yaratılmamış olan, korkutucu ve çirkin görünümlü bir varlık grubunu karşılamaktadır. Bunun yanında, hakaret amacıyla kullanıldığı ve hakaretâmiz bir manayı haiz olduğu açıktır.

Diğer yandan emin olamadığımız düşüncelerse şu şekilde sıralanabilir: Kelimenin küh-rāb şeklinde okunması hâlinde "rāb-ı kūh" tamlamasından izafe-i maklûb ile "küh-rāb"a dönüşmüş olması ve "üvey babası dağ olan" manasını kazanması muhtemeldir. Nitekim Kaf Dağı ve dağ kelimeleriyle birlikte geçmesi tesadüf olmasa gerektir. Tarihî metinlerde inanışlarla bağlantılı olarak dīv, cinn ve ʿifrīt türünden varlıkların, dağların üvey çocuğu şeklinde nitelenmesi gibi bir durum söz konusuyla, küh-rāb kelimesi de mecazen bu türden varlıkların genelini karşılıyor olabilir. Kelime, Farsça kehrübā sözcüğünden Arapçaya kehrāb veya kahrab şeklinde geçmiştir. Türkçe metinlerde kahrab, kehreb, kührab, kehrüb ve kührüb şeklinde kullanılmaktadır. Necaset manasına gelen Farsça gūh kelimeninin muhaffefi güh ile bağlantılıysa bu türden bir manayı karşılaması da muhtemeldir. Kehrübānın elektriklenmeye bağlı olarak çevresindeki bazı nesneleri kendine çekme özelliği vardır. Kührāb kelimesinin bağlantılı olduğu anlaşılan dīv, cinn ve ʿifrīt türünden varlıkların da insanları kendine çektiğine, bağladığına veya hükmü altına aldığına inanılmaktadır. Kelime, köken itibarıyla kehrübādan geliyorsa, bu ortak noktadan hareketle dīv, cinn veya ʿifrīt gibi bir manayı kazanmış olması ihtimal dâhilindedir. Modern Arapçada kahrab kelimesinin "elektrik" manasında kullanılması da dikkat çekicidir.

KAYNAKÇA

Eski Yazı El Yazması ve Matbu Eserler

Cild-i Ṯāliṯ ü Rābiʿ Tārīḫ-i Seyyāḥ. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, Nr. 305.

Ferhād ile Şīrīn (1265). Başma-ḫāne-i ʿĀmire, Evāḫir-i Ẕi'l-ḳaʿde [7-17 Ekim 1849].

Ferhād ile Şīrīn (1330). Muḥarriri: A. C. Ṭābiʿ ve Nāşiri: Der-seʿādet: Kaşbar Maṭbaʿası, Tefeyyüż Kitāb-ḫānesi, 1331.

Hāẕā Seyāḥat-nāme-i Cild-i Evvel. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, Nr. 304.

Şeyh Gâlib. *Hüsn ü 'Aşk*. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, Nr. 14888; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Nr. 1635, Nr. 5733, Nr. 1996, Nr. 1348, Nr. 2865, Nr. 401, Nr. 5531, Nr. 3620; Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Nr. 7484; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, Nr. 1196; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, Nr. 1197; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, Nr. 311/2; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, Nr. 312/2;

Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, Nr. 06 Mil Yz A 5994/6; Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, Nr. 03 Gedik 18245; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Düğümlü Baba, Nr. 418/1; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2562; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi, Nr. 217/2; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi, Nr. 23; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi, Nr. 68; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Giresun Yazmalar, Nr. 182/1; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, Nr. 3642; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, Nr. 3693/2; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hafid Efendi, Nr. 287; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi Ek, Nr. 171; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi, Nr. 679; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi, Nr. 680; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, Nr. 1041; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 501; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 502; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmir, Nr. 572; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nafiz Paşa, Nr. 859; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, Nr. 392; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Nr. 5149; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Nr. 5153; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Nr. 5946.

Terceme-i Hikâyât-ı Binbir Gece (1077). Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 4053/1. İstinsah Tarihi: Rebiülâhir [19-29 Ekim 1666].

Araştırma-İnceleme Kitapları ve Makaleler

Apaydın,T. (1965). *Ferhat ile Şirin*. Ankara: İmece Yayınları.

Arslan, M. (2010). *Tayyâr-zâde Atâ, Osmanlı Saray Tarihi-Târîh-i Enderûn*. 5 Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Arslan, M. (2022). *İstanbullu Lebîb Dîvânı*. 3 Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.

Bektaş, E. (2004). "Muvakkit-zâde Muhammed Pertev, Hayatı-Sanatı ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni". Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bektaş, E. (2017). *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Bilge, M. L. (2019). "Enderun Seferli Odası ve Vakıfları". *Osmanlı İstanbulu VI - VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri* içinde 747-772. Editörler: F. M. Emecen, A. Akyıldız ve E. S. Gürkan. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Brook, Z. (2022). "Which Arabic Dialect are Swahili Words From?". *Studia Orientalia Electronica*, 10, 1-10.

Bursalı Mü'min-zâde Ahmed Hasîb (2023). *Ḳıṣṣa-i ʿAcībe-i Cemāl ü Ḫurşīd [İnceleme-Metin Transkripsiyonu, Tıpkıbasım]*. Hazırlayanlar: F. S. Kutlar Oğuz, İ. Atik Gürbüz, M. Gürbüz. Sources of Oriental Languages and Literatures 159. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.

Çakır, Z. V. (1998). "Hevâyî (Abdurrahman, Kubûrî-zâde) Dîvânı'nın Tenkidli Metni ve İncelenmesi". Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan M. N. (2011). *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk (Metin, Düzyazıya Çeviri, Notlar ve Açıklamalar)*. 7. Baskı. İstanbul: Yelkenli Yayınevi.

Doğan, M. N. (t.y.). *Şeyh Gâlib Hüsn ü Aşk*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (2017). *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*. Biyografi ve Arapça Orijinalinden Tercüme: E. Sonnur Özcan. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ece, S. (2012). *Hüsnüne Aşk Olsun*. 1. Baskı. Erzurum: Fenomen Yayınları.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî (2011). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Hazırlayanlar: R. Dankoff, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı. 1. Kitap. 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gölpınarlı, A. (2006). *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk*. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Gözitok, M. Â. (2020). "Yazımdan Yayıma *Hüsn ü Aşk*'ın Serencâmı - I". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60/1, 263-288.

Küçükyıldız Gözelce, D. (2022). "Türkiye Sahası Efsane ve Memoratlarında Cin Tasavvuru". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30, 719-757.

Lâmi'î Chelebi (2011). *Şerefü'l-İnsân - The Debate on Creation Between Man and Animals Before the Sultan*. Part II. Edited by S. Eğri. Sources of Oriental Languages and Literatures 102. Cambridge, Massachusetts, Harvard University.

Marancı, C. (2017). *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.

Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî (1999). *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)*. Hazırlayan: Mustafa Argunşah. 1. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Muhammed bin Mustafa el-Gûrânî (2020). *Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud fi İlmi't-Tıbb (Metin-Tematik Dizin-Sözlük)*. Hazırlayan: M. Arslan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi (2015). *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809) (İnceleme-Metin)*. 2 Cilt. Hazırlayan: Z. Yılmazer. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Okay, O. ve H. Ayan (1992). *Şeyh Galip Hüsn ü Aşk*. 2. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.

Prior, D. G. (2009) "Travels of Mount Qāf: From Legend to 42º O' N 79º 51' E". *Oriente Moderno*, LXXXIX/2, 425-444.

Sabit (1991). *Zafername*. Hazırlayan: T. Karacan. 1. Baskı. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Sezgin, B. (2015). "Erzincan İl Halk Kütüphanesindeki 1492 Numaralı Nazire Mecmuası (İnceleme-Metin)". Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şeyhzâde Mehmed Vardarî (2018). *Gülşen-i Zürefâ*. Hazırlayan: H. Çavuşoğlu. 1. Baskı. İstanbul: Kriter Yayınları.

ISBN NR. : 978-625-5962-52-2

Tepeli, Y. (1994). "Yeminî'nin Faziletnamesi (İnceleme-Metin-Gramatikal İndeks)". Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ülger, S. (1996). "Nâbî - Hayrâbâd (İnceleme-Metin)". Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yûsuf Nâbî (2017). *Münşeât-ı Nâbî*. Hazırlayan: A. Oktay. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Sözlükler

ʿAfīfī, R. (1374). *Ferheng-nāme-i Şiʿrī Ber-Esās-i Āṯār-i Şāʿirān Ḳarn-i Sevvom Tā Yāzdehom Hicrī, Şāmil-i Terkībāt, Kināyāt, Iṣṭılāḥāt*. 3 Cilt. Tehrān: Surūş.

Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî (2017). *Ahterî-yi Kebir*. Hazırlayanlar: A. Kırkkılıç ve Y. Sancak. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Behār, L. Ç. (1379). *Behār-i ʿAcem -Ferheng-i Luġāt, Terkībāt, Kināyāt ve Emṯāl-i Fārsī*, Tashīḥ: K. Dezfūliyān. 3 Cilt. Tehrān: İntişārāt-i Ṭelāye.

Bernardo da Parigi (2015). *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük*. Hazırlayan: Y. Kartallıoğlu. 1. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çağlayan, N. (2016). "Mehmed Hafîd - ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûre fî-Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)". Doktora Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dankoff, R. (2013). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. Katkılarla İngilizceden Çeviren: S. Tezcan. 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dehkhodâ, A. (1998). *Loghatnâme (Encyclopedic Dictionary)*. Editörler: Mohammad Mo'in & Ja'far Shahidi. 16 Vol. Tehran: Tehran University Publications.

Doktor Hüseyin Remzî (2018). *Lügat-i Remzî*. Hazırlayan: A. Birinci. 2 Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Güneş, M. (2020). "Ḫāliş İbrāhīm Pozarefçevī [öl. 1752], Mecmeʿu'l-Emṯāl (İnceleme, Tenkitli Metin, Dizinler, Açıklamalar)". Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Ḥüseyin Kāẓım Ḳadrī (1927, 1928, 1943, 1945). *Türk Luġatı*. 4 Cilt. İstanbul: Devlet Maṭbaʿası, Maarif Matbaası, Cumhuriyet Matbaası.

Lane, E. W. (1885). *An Arabic-English Lexicon*. London: Williams and Norgate.

Meʿānī, A. G. (1381). *Ferheng-i Eşʿār-ı Ṣāʾib*. 2 Cilt. Tehrān: Müʾessese-i İntişārāt-i Emīr Kebīr.

Mehmed Salâhî (2019). *Kâmûs-ı Osmânî*. Hazırlayan: A. Birinci. 2 Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Mīr Jamāl od-Dīn Ḥusayn Injū Şīrāzī (1351). *Farhang Jahāngīrī*. Edited by R. ʿAfīfī. The Second Edition. Mashhad: University of Mashhad.

Muʿīn, M. (1381). *Ferheng-i Fārsī*. Girdāverende-i ʿAzīzullāh ʿAlīzāde. Çāp-i Çehārom. Tehrān: İntişārāt-i Ādinā.

Mütercim Âsım Efendi (2009). *Burhân-ı Kâtı*. Hazırlayanlar: M. Öztürk ve D. Örs. 2. Baskı. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mütercim Âsım Efendi (2013-2014). *El-Okyânûsu'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. Hazırlayanlar: M. Koç ve E. Tanrıverdi. 6 Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Redhouse, J. W. (2016). *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*. Hazırlayanlar: R. Toparlı, B. Eyövge Yılmaz ve Y. Yılmaz. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Redhouse, S. J. W. (2015). *A Turkish and English Lexicon*. 5. Edition. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Stachowski, S. (1998). *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü - Wörterbuch der neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*. Hazırlayan: M. Ölmez, 1. Baskı. İstanbul: Simurg Yayınları.

Steingass, F. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. 5. Impression. London: Routledge & Kegan Paul Limited.

Şemīsā, S. (1389). *Ferheng-i Telmīḥāt (İşārāt-i Esāṭīrī, Dāstānī, Tārīḫī, Meẕhebī der-Edebiyyā-i Fārsī)*. Tehrān: Neşr-i Mitrā.

Şemseddīn Sāmī (1989). *Kāmūs-ı Türkī*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Şeyḫ İmām el-Bardaḫī (2006). *Cāmi'ü'l-Fürs*. 2 Cilt. [Introduction and Textual Edition; Index and Facsimile]. by H. Şahin. Sources of Oriental Languages and Literatures 75-76. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.

Şu'ûrî Hasan Efendi (2019). *Lisânü'l-Acem - Ferheng-i Şu'ûrî*. Hazırlayan: O. Yılmaz. 4 Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Tietze, Andreas (2016-2018). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. 10 Cilt, 1. Baskı. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi Söz Varlığı*. 1. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tulum, M. (2023). *Arapça ve Farsçadan Osmanlı Türkçesine Alıntılar Sözlüğü*. 2 Cilt. 1. Baskı. İstanbul: Ketebe Yayınları.